

Επιστημονικό Άρθρο

Η «Ευσέβεια» ως Πολιτική Αρετή στα «Ελληνικά» του Ξενοφώντα

Γιώργος Α. Τσιάκαλος

Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ελλάδα

Μέσα από το λιτό και σαφές ύφος των «Ελληνικῶν» του Ξενοφώντα, αναδεικνύεται ο παράγοντας της θρησκείας, ως αναπόσπαστο στοιχείο των ανθρωπίνων πράξεων και της γενικότερης εξέλιξης της ιστορίας. Είτε χρησιμοποιείται έντεχνα ως εφελκυστικό επίτευξης πολιτικών στόχων, είτε εκδηλώνεται ως θεϊκή παρέμβαση για την ευτυχή κατάληξη μιας μάχης, σε κάθε περίπτωση όμως καθορίζει τις ζωές των ανθρώπων. Παράλληλα, ο σεβασμός στους θεούς και η τήρηση των λατρευτικών πρακτικών φανερώνει την «ευσέβεια», η οποία μαζί με την άσκηση της πολεμικής τέχνης και την πειθαρχία αποτελούν το περιεχόμενο της έννοιας της «ἀρετῆς», που δε συναντάται μόνο στο πρόσωπο ενός βασιλιά ή ενός στρατηγού, αλλά σε κάθε «καλοκάγαθο» πολίτη (2.3.53). Στο σημείο αυτό, η «ευσέβεια», αποτελεί για το Ξενοφώντα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ταυτότητας ενός αριστοκράτη πολίτη. Ξεφεύγει από τα ηθικά και μεταφυσικά πλαίσια και αποκτά πολιτική χροιά συνοδεύοντας τον τρόπο ζωής των «βελτίστων» σε αντιδιαστολή με τους «ἀσεβεστάτους», οι οποίοι ξεπερνούν τα όρια και προβαίνουν σε ανόσιες και ασεβείς πράξεις. Αποτελεί ένα σαφή σημείο αντιδιαστολής μεταξύ των «βελτίστων» και του «δήμου», των οπαδών της δημοκρατίας. Στόχος του άρθρου, είναι να αναδειχθεί η οπτική αυτή του Ξενοφώντα, όπως αποτυπώνεται μέσα από συγκεκριμένα πολιτικά γεγονότα, που εκτυλίσσονται στα επτά βιβλία της ιστορίας του.

Λέξεις κλειδιά: Ξενοφών, αριστοκρατία, Ελληνικά, θρησκεία, αρετή

Εισαγωγή

Ο Ξενοφώντας στα επτά βιβλία των «Ελληνικῶν» του εξιστορεί τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις του ελληνικού κόσμου, κατά τη χρονική περίοδο μεταξύ των ετών 411 π.Χ. και 362 π.Χ. Τα «Ελληνικά» αποτελούν το μοναδικό, αυστηρά, ιστορικό του έργο, καθώς ο στρατιωτικός και φιλόσοφος συγγραφέας εκθέτει τις φιλοσοφικές, ηθικές, εκπαιδευτικές και οικονομικές του ιδέες σε μια σειρά άλλων συγγραμμάτων του. Ο Ξενοφώντας είναι ένας άνθρωπος της δράσης, καθώς συμμετέχει ως πολεμιστής και διοικητής σε εκστρατείες και πολεμικές συγκρούσεις, ενώ γνωρίζει σημαντικές προσωπικότητες που διαμορφώνουν το ιστορικό γίνεσθαι (Higgins, 1977, σ. 76, Lesky, 2006, σσ. 848-853, Nee, 2009, σ. 181). Ως εκ τούτου, είναι ένας άνθρωπος της εποχής του, ο οποίος εκφράζει ιδέες και αντιλήψεις που κυριαρχούν ή έστω γνωρίζουν ευρεία διάδοση. Ο ίδιος

άλλωστε, είναι ένας συγκροτημένος ιδεολογικά άνδρας, υποστηρικτής μιας αριστοκρατικής, πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά αντίληψης της ζωής (Anderson, 2002, σ. 51, Johnstone, 2010, σσ. 145-146)¹. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται ο παράγοντας της θρησκείας, ως αναπόσπαστο στοιχείο των ανθρωπίνων πράξεων και της γενικότερης εξέλιξης της ιστορίας. Η θρησκευτική άποψη του Ξενοφώντα ωστόσο, δεν εδράζεται σε ένα σύστημα άκριτης μεταφυσικής θεώρησης των πραγμάτων (Κατσουλάκος, 1999, σ. 125). Είναι αποτέλεσμα του χαρακτήρα, της πίστης και της παιδείας. Η σωκρατική διδασκαλία σύμφωνα με την οποία, οι θεοί γνωρίζουν τα λόγια, τα έργα, ακόμη και τις ενδόμυχες σκέψεις των ανθρώπων, δε θα μπορούσε παρά να επηρεάσει το μαθητή του².

Η «Εύσέβεια» και ο «Καλός Κάγαθος» Πολίτης

Η «εύσέβεια», αποτελεί για τον Ξενοφώντα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ταυτότητας ενός αριστοκράτη πολίτη³. Οι θεοί και ότι ανήκει σε αυτούς: εορτές, ναοί, θυσίες, ακόμη και συμπεριφορές κατά τις θείκες εορτές, είναι σεμνά, 'σεβαστά'. Είναι μια ιδιότητα, που δε συναντάται μόνο στο πρόσωπο ενός βασιλιά ή ενός στρατηγού, αλλά σε κάθε «καλοκάγαθο» πολίτη (Ελλ. 2.3.53). Ξεφεύγει από τα ηθικά και μεταφυσικά πλαίσια και αποκτά πολιτική χροιά συνοδεύοντας τον τρόπο ζωής των «βελτίστων» σε αντιδιαστολή με τους «άσεβεστάτους», οι οποίοι ξεπερνούν τα όρια και προβαίνουν σε ανόσιες και ασεβείς πράξεις. Η «εύσέβεια», εκφράζει την πατρογονική παράδοση και τον άγραφο νόμο για την κοινότητα και αποτελεί πολιτικό καθήκον. Η «άσεβεια» προκαλεί τη θείκη οργή και γι' αυτό αποτελεί και μια μορφή πολιτικού εγκλήματος (Bowden, 2015 σσ. 325-326). Στην Αθήνα άλλωστε, την εποχή του Ξενοφώντα, «η γραφή άσεβείας» ήταν μια πολύ σοβαρή ποινική κατηγορία που επέσυρε πολύ βαριά τιμωρία (O'Sullivan, 1997, σ. 136-152, Eidinow, 2015, σ. 49, Naiden, 2016, σσ. 69-71)⁴. Ο σεβασμός στους θεούς και η τήρηση των λατρευτικών πρακτικών φανερώνει λοιπόν την εύσέβεια, η οποία μαζί με την άσκηση της πολεμικής τέχνης και την πειθαρχία «ἐλπίδων ἀγαθῶν εἶναι» (3.4.18). Είναι μία θέση που επαναλαμβάνει σταθερά ο Ξενοφώντας τόσο στα «Ἑλληνικά» όσο και στον «Ἀγησίλαο». Τονίζει, σε μια χαρακτηριστική σκηνή, ότι μαζί με τον

¹ Διογ. Λαερτ. 2.6.48.

² Ξεν. Απομν. 1.1.19, «Σωκράτης δὲ πάντα μὲν ἠγείτο θεοὺς εἶδέναι, τὰ τε λεγόμενα καὶ πραττόμενα καὶ τὰ σιγῇ βουλευόμενα, πανταχοῦ δὲ παρεῖναι καὶ σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν ἀνθρωπείων πάντων».

³ Για τη σημασία της «εύσέβειας» στην αρχαία ελληνική θρησκεία βλ. ενδεικτικά Burkert, 1993, σσ. 555-559. Τον 4^ο π.Χ. αιώνα, η αριστοκρατία, ως πολιτειακό καθεστώς και νοοτροπία, αποκτά μία νέα πνοή στις πολιτικές και φιλοσοφικές θεωρητικές αναζητήσεις και ιδιαίτερα στα έργα του Πλάτωνα και την Πολιτεία του, όπου επιλεγμένοι άνδρες για τις σωματικές και ψυχικές τους δυνατότητες με την κατάλληλη εκπαίδευση θα αναλάβουν τις τύχες της ιδανικής πολιτείας (Ostwald, 2000, σσ. 31-35). Η αριστοκρατία είναι το καθεστώς το οποίο προσιδιάζει στον αγαθό και δίκαιο άνθρωπο Πλατ. Πολιτ. 8.544e (τὸν μὲν δὴ τῆ ἀριστοκρατία ὅμοιον διεληλύθαμεν ἤδη, ὄν ἀγαθόν τε καὶ δίκαιον ὀρθῶς φάμεν εἶναι).

⁴ Λυσ. Κατά Ανδοκ. άσεβ.6.10.

Αγησίλαο και οι στρατιώτες του, κατά μίμηση του ηγέτη τους, αφιερώνουν τα στεφάνια τους στη θεά Άρτεμη εξερχόμενοι από τα γυμναστήρια. Ουσιαστικά, η διαπίστωση του Ξενοφώντα, που τίθεται με μορφή ερώτησης, περιγράφοντας την παραπάνω σκηνή, είναι μια διακήρυξη ηθικής και πολιτικής συμπεριφοράς: «Γιατί, όπου οι άνδρες σέβονται τους θεούς, εκπαιδεύονται στις πολεμικές τέχνες και ασκούνται στην πειθαρχία, πώς δεν είναι φυσικό να είναι παντού όλα γεμάτα αισιοδοξία;» (όπου γάρ άνδρες θεούς μὲν σέβονται, τὰ δὲ πολεμικὰ ἀσκοῖεν, πειθαρχεῖν δὲ μελετῶεν, πῶς οὐκ εἰκὸς ἐνταῦθα πάντα μεστὰ ἐλπίδων ἀγαθῶν εἶναι;)⁵.

Η θέση αυτή του Ξενοφώντα αποκαλύπτεται και στο εγκωμιαστικό έργο του για το Σπαρτιάτη βασιλιά Αγησίλαο. Ως πρότυπο ηγέτη και άριστου ανθρώπου ο Αγησίλαος προβάλλει ως το καλύτερο παράδειγμα για τους αγαθούς πολίτες: μέσα από τέσσερα ζεύγη αντιθέσεων που προβάλλει ο Ξενοφώντας για τη σαφή προβολή των αρετών του, είναι θεοσεβής, δίκαιος, σώφρων και εγκρατής (Humble, 2020, σ. 295). Μαζί με την ανδρεία που τον χαρακτηρίζει είναι ο απόλυτα αγαθός άνδρας (*δικαίως ἀνὴρ ἀγαθὸς παντελῶς ἂν νομίζεσθαι*). Όμως, ποιος είναι ο αγαθός άνδρας, που αποτελεί το πρότυπο του ιδανικού πολίτη και προφανώς ακολουθεί και ο ίδιος ο συγγραφέας; Για να γίνει κατανοητό το περιεχόμενο του όρου, που συναντάται στο ιστορικό του έργο και αντανακλά την πολιτική και ηθική αντιπαράθεση δύο αντιλήψεων στις εμφύλιες συγκρούσεις που ξεσπούν στον ελληνικό κόσμο του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα, χρειάζεται να ανατρέξουμε στα φιλοσοφικά, ηθικά και οικονομικά έργα του Ξενοφώντα. Στον «Οἰκονομικό» αποκαλύπτεται, ότι ο χαρακτηρισμός ενός άνδρα ως αγαθού προϋποθέτει συνεχή εξάσκηση της αρετής και αποτελεί καθημερινό βίωμα, όπως αναφέρει ο Ισχύμαχος στον Σωκράτη: ξεκινώντας με πίστη, προσευχές και σεβασμό στους θεούς θα καταφέρει να έχει σωματική υγεία και δύναμη και τιμή στην πόλη, έντιμη σωτηρία στον πόλεμο και αύξηση του πλούτου με θεμιτά μέσα (*τοῖς δ' οὖ, οὕτω δὴ ἐγὼ ἄρχομαι μὲν τοὺς θεοὺς θεραπεύων, πειρῶμαι δὲ ποιεῖν ὡς ἂν θέμις ἦ μοι εὐχομένῳ καὶ ὑγιείας τυγχάνειν καὶ ῥώμης σώματος καὶ τιμῆς ἐν πόλει καὶ εὐνοίας ἐν φίλοις καὶ ἐν πολέμῳ καλῆς σωτηρίας καὶ πλούτου καλῶς ἀυξομένου*). Τα συστατικά λοιπόν ενός άριστου πολίτη είναι σαφή: η σωματική υγεία και άσκηση, η πολεμική τιμή και η απόκτηση περιουσίας, είναι πράξεις οι οποίες με την καταλυτική βοήθεια των θεών όμως καταξιώνουν τον άνδρα ως χρήσιμο στην πόλη του και στην κατάκτηση της προσωπικής ευτυχίας και την αρετή. Η πολιτική σκέψη του Ξενοφώντα δομείται στη βάση της μίξης αυτών των ιδιοτήτων για την προβολή του προτύπου πολίτη, οι οποίες όμως χωρίς τη θεϊκή παρουσία, την ευσέβεια, δεν ολοκληρώνουν την πρότυπη εικόνα του άριστου πολίτη.

Συχνά, η πολιτική φιλοσοφία του συνοψίζεται με μία λέξη: *φιλολακωνισμός*. Όμως, ο χαρακτηρισμός δεν αποδίδει την πλήρη εικόνα. Ο Ξενοφώντας εκφράζει ένα ολόκληρο ρεύμα της αθηναϊκής κοινωνίας, το οποίο πιστεύει, ότι η χαλαρότητα της αθηναϊκής πολιτικής ζωής αύξανε την αστάθεια και την παρατεταμένη κρίση της πολιτείας σε σχέση βέβαια, με το αριστοκρατικού χαρακτήρα, πρότυπο σπαρτιατικό πολίτευμα. Τη μίμηση των Σπαρτιατικών

⁵Ξεν. Έλλ. 3.4.18, Αγησ. 1.27.

προτύπων από τους Αθηναίους εφήβους της αριστοκρατικής τάξης αυτή την εποχή περιγράφει ο Λυσίας (*Υπέρ Μαντίθεου*) στην υπεράσπιση του νεαρού στρατιώτη Μαντίθεου και των μακριών μαλλιών που διατηρεί, καθώς παραπέμπουν σε θαυμαστή του ολιγαρχικού λακωνικού καθεστώτος, σύμφωνα με τους κατηγορούς του. Στο πλαίσιο αυτό, στην «*Αθηναίων πολιτεία*», στην οποία μπορεί να μην αναγνωρίζεται ως γνήσιος συγγραφέας της ο Ξενοφώντας, αλλά κάποιος άγνωστος σε μας ομοϊδεάτης του αριστοκράτη / ολιγαρχικός, αποτυπώνεται η κριτική του δημοκρατικού πολιτεύματος της σύγχρονης τους Αθήνας. Αυτή συνοψίζεται στο γεγονός, πως την εξουσία πλέον δεν κατέχουν οι «*χρηστοί*» και «*βέλτιστοι*» πολίτες αλλά οι «*πονηροί*». Οι τελευταίοι αχαλίνωτοι και άδικοι προτιμούν παντού να εκλέγουν τους ανάξιους και όχι τους καλούς. Η κατάληξη είναι, ότι κατευθύνουν την πολιτική σύμφωνα με τις προτιμήσεις τους, καθώς είναι και οι περισσότεροι αριθμητικά, δρώντας ανεύθυνα και επιρρίπτοντας τις ευθύνες για τις ολέθριες επιλογές τους σε ένα πολιτικό πρόσωπο, συνεχίζοντας την παρακμιακή πολιτική τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, να υποστηρίζει η Αθήνα, εξαιτίας αυτής της κατάστασης στο εσωτερικό της, τους χειρότερους πολίτες και στις πόλεις που ταλαιπωρούνται από στάσεις. Η τελευταία νύξη πρόδηλα εισάγει την ιστορική πραγματικότητα του ελληνικού κόσμου, που καταγράφει ο Ξενοφώντας, παρουσιάζοντας και στιγματίζοντας, ως ανόσιες, πράξεις που διαπράττει η παράταξη του δήμου. Υπό το πρίσμα αυτό, ο σεβασμός στους θεούς αποτυπώνεται ως μία ακόμη βασική διαχωριστική γραμμή δύο κόσμων. Αποτελεί ένα σαφή σημείο αντιδιαστολής μεταξύ των «*βελτίστων*» και του δήμου. Η ανάδυση της ριζοσπαστικής δημοκρατίας ήταν αυτή που θα οδηγούσε στο θάνατο το δάσκαλό του Σωκράτη, λίγα χρόνια αργότερα. Με τον τρόπο αυτό ο Ξενοφώντας αφενός εκφράζει την απογοήτευσή του για την τροπή των πολιτικών πραγμάτων στην Αθήνα και αφετέρου την αρχή της αναζήτησης της πρότυπης πολιτείας των αρίστων αλλά και τη δική του προσωπική περιπέτεια που ακολούθησε, φτάνοντας ως την Περσία και καταλήγοντας οπαδός της σπαρτιατικής πολιτείας (Bowles, 2006-2007, σσ. 21-22).

Η Αριστοκρατική Ταυτότητα

Ο Ξενοφώντας δεν ορίζει σαφώς τη σημασία της λέξης «*ἀρετή*». Σημειώνει όμως, πως υπάρχουν πολλές «*ἀρετές*», υποκατηγορίες της υπέρτατης «*ἀρετής*» της σοφίας (*Απομν.* 3.9.5). Ουσιαστικά όμως συμπεκνώνονται στον τρόπο ζωής ενός «*καλού κάγαθού*» πολίτη. Η θεοσέβεια λοιπόν είναι μία αριστοκρατική αρετή; Πράγματι, σύμφωνα με όσα διακηρύσσει ο ηγέτης των δημοκρατών Θρασύβουλος, στους Αθηναίους αριστοκράτες συμπολίτες του το 403 π.Χ. Τους καλεί να αποδείξουν, ότι κοντά στις άλλες ιδιότητες που τους χαρακτηρίζουν, μένουν πιστοί και στη θρησκευτική τους συνείδηση (*ἄσσιοι*) και στην τήρηση των ιερών ὀρκων (*εὐόρκοι*) για την ειρήνευση μεταξύ τους, «*οὐ μέντοι γε ὑμᾶς, ὦ ἄνδρες, ἀξίῳ ἐγὼ ὦν ὁμωμόκατε παραβῆναι οὐδέν, ἀλλὰ καὶ τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις*

καλοῖς ἐπιδειξάι, ὅτι καὶ εὖορκοι καὶ ὄσιοί ἐστε» (Gray, 1989, σσ. 103-106)⁶. Τα λόγια του μπορούν να εκληφθούν σαν μια ακόμη αιχμηρή αναφορά στις ιδεολογικές αξίες των αριστοκρατών, καθώς σε ένα λόγο που κατακεραυνώνει λεκτικά τους αντιπάλους του, χρησιμοποιεί ως κατακλείδα την πίστη τους στους θεούς για να τους απογυμνώσει επιχειρηματολογικά και από την τελευταία ιδεολογική τους θέση που υποστήριζαν με πάθος, ότι τους χαρακτηρίζει (Buck, 1998, σ. 83, Anderson, 2002, σ. 74). Στη δημηγορία που παραθέτει ο Ξενοφώντας, διαμέσου του Θρασύβουλου, παρουσιάζονται οι βασικοί λόγοι για τους οποίους οι αριστοκράτες πρέπει να διοικούν την πολιτεία σύμφωνα με αυτούς: είναι η «δικαιοσύνη», η «ἀνδρεία», η «γνώμη» (φρόνηση) και η πίστη στους θεούς (εὖορκοι καὶ ὄσιοι)⁷. Στην πλατωνική θεωρία (*Πολιτ.* 2.6.363 b-d.), η δικαιοσύνη, η θεοσέβεια και η τήρηση των ιερών όρκων αποτελούν εχέγγυα μιας ευχάριστης ζωής (*Βασιλῆος ἀμύμονος ὅς τε θεοῦδῆς εὐδικίας ἀνέχησι, φέρησι δὲ γαῖα μέλαινα πυροῦς καὶ κριθῆς, βρίθησι δὲ δένδρεα καρπῶ τίκτη δ' ἔμπεδα μῆλα, θάλασσα δὲ παρέχη ἰχθῦς*). Οι θεοὶ ανταμείβουν τους δίκαιους ανθρώπους σε αντίθεση με τους «ἀνοσίους» και «ἀδίκους». Τα λόγια του Θρασύβουλου βρήκαν πρόσφορο έδαφος, καθώς συνόψιζαν τα ηθικά, οικονομικά και στρατιωτικά πρότυπα, στα οποία η αριστοκρατική παράταξη επιθυμούσε να βασίσει την υπεροχή της (Anderson, 2002, σ. 74).

Η δημηγορία του Θρασύβουλου, έχει υποστηριχθεί (Dobski, 2009, σ. 335), ότι αποτελούσε μία έμμεση υπόδειξη της θέσεως που βρέθηκαν πλέον οι αριστοκράτες στην πόλη, καθώς η ανδρεία τους και ο αριθμός τους δεν επαρκούσαν για να επιβάλλουν τη φρόνησή τους και το δίκαιό τους στους πολλούς του δήμου. Η κατακλείδα φράση του Θρασύβουλου στο λόγο του, με την οποία καλεί τους αριστοκράτες να μείνουν πιστοὶ στην τήρηση των θείων νόμων, που ευλαβικά προτάσσουν ως βασικό ηθικό τους πλεονέκτημα, αποτελεί το κύριο επιχείρημά του για την επίτευξη της ομόνοιας, κάτι το οποίο εισακούστηκε με την κατάθεση των όπλων από την παράταξη των αριστοκρατών. Είναι οι ίδιοι «καλοὶ κάγαθοί» πολίτες, τους οποίους είχε επικαλεστεί ο Θηραμένης, για να τον προστατεύσουν σε προηγούμενο κεφάλαιο των «*Ἑλληνικῶν*», για την ανόσια και ασεβέστατη πράξη του Κριτία και των εκτελεστικών του οργάνων προς τους θεούς, να τον θανατώσουν άδικα και βίαια, αφού τον απομακρύνουν από το βωμό, επικαλούμενος τη θεία προστασία⁸. Η «εὐσέβεια» ως χαρακτηριστικό της πολιτικής ταυτότητας του αριστοκράτη πολίτη, προκύπτει από την απαρίθμηση συγκεκριμένων γεγονότων που παραθέτει ο Ξενοφώντας στο ιστορικό του έργο.

⁶Ξεν. *Ἑλλ.* 2.4.42. Η λέξη «ἀρετή» καλύπτει ένα ευρύ φάσμα σημασιών, καθώς μπορεί να χαρακτηρίζει ειδικά την πολεμική αξία ή τη σοφία κάποιων ανθρώπων ή να περιγράφει γενικά την ηθική υπόσταση των μελών της αριστοκρατικής τάξης (Tamiolaki, 2012, σσ. 565-566).

⁷Ξεν. *Ἑλλ.* 2.4.21-22.

⁸Ξεν. *Ἑλλ.* 2.3.53 «οὔτοι οὐ μόνον εἰσὶ περὶ ἀνθρώπους ἀδικώτατοι, ἀλλὰ καὶ περὶ θεοὺς ἀσεβέστατοι. ὑμῶν μέντοι, ἔφη, ὧ ἄνδρες καλοὶ κάγαθοί, θαυμάζω, εἰ μὴ βοηθήσετε ὑμῖν αὐτοῖς, καὶ ταῦτα γιγνώσκοντες ὅτι οὐδὲν τὸ ἐμὸν ὄνομα εὐεξαλειπτότερον ἢ τὸ ὑμῶν ἐκάστου».

Ο «Δήμος» Εναντίον των «Βελτίστων»

Στα «*Ελληνικά*» αποκαλύπτεται μία σειρά γεγονότων, στα οποία βαρύνονται οι δημοκράτες με εγκληματικές ενέργειες εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων. Η μεταβολή του πολιτικού καθεστώτος είναι απόρροια ανόσιων πράξεων και παραβίαση ιερών συνθηκών και της βεβήλωσης ιερών τόπων. Η πρώτη περίπτωση αφορά τη σφαγή των αριστοκρατών της Κορίνθου το 393 π.Χ., από τους δημοκρατικούς, η οποία περιγράφεται πολύ παραστατικά (Gray, 1989, σσ. 154-156)⁹. Συνέβη κατά την εορτή των «*Εύκλειων*» προς τιμήν της Αρτεμης, στη διάρκεια της οποίας οι πολίτες είχαν αργία και κινούνταν αμέριμνοι στην αγορά. Οι δημοκρατικοί κινήθηκαν οργανωμένα και κατέσφαξαν τους πιστούς αριστοκράτες, ακόμη και όσους κατέφυγαν κέτες στα ιερά και τους βωμούς. Ο Ξενοφώντας χαρακτηρίζει τους σφαγείς «*άνοσιωτάτους και παντάπασιν οὐδὲν νόμιμον φρονοῦντες*». Η απόφασή τους υπήρξε το πιο ανόσιο πράγμα, αντιπαραβάλλοντάς τους ευθέως με τους αριστοκράτες, καθώς χρησιμοποιεί το λεκτικό σχήμα «*οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι... ἐκεῖνοι*». Οι «*βέλτιστοι*» δε θα τολμούσαν ποτέ κάτι τέτοιο γιατί «*και αν ακόμη κάποιος καταδικασθεί με βάση το νόμο δεν προβαίνουν σε εκτελέσεις κατά τη διάρκεια της γιορτής*» (*κὰν νόμῳ τις καταγνωσθῆ, οὐκ ἀποκτιννύουσιν ἐν ἐορτῇ*). Η πράξη τους θα τιμωρηθεί, όπως κάθε πράξη που προκαλεί και προσβάλλει τους θεϊκούς νόμους. Οι Κορίνθιοι αριστοκράτες με αρχηγούς τους Αλκιμένη και Πασίμηλο θα αντιδράσουν με ορμητήριο την Ακροκόρινθο και θα αντεπιτεθούν πετυχαίνοντας σπουδαία νίκη, με τον Ξενοφόντα να αποδίδει την επιτυχία τους στη θεϊκή παρέμβαση: «*γιατί το να πέσει στα χέρια τους τόσο πλήθος εχθρών καταφοβισμένο, κατατρομοκρατημένο, με εκτεθειμένα τα ακάλυπτα μέρη του, χωρίς να έχει διάθεση να πολεμήσει και όλοι τους να κάνουν τα πάντα για την καταστροφή τους, πώς δε θα το θεωρούσε κάποιος θεϊκή παρέμβαση;*» (*τὸ γὰρ ἐγχειρισθῆναι αὐτοῖς πολεμίων πλήθος πεφοβημένον, ἐκπεπληγμένον, τὰ γυμνὰ παρέχον, ἐπὶ τὸ μάχεσθαι οὐδένα τρεπόμενον, εἰς δὲ τὸ ἀπόλλυσθαι πάντα πάντα ὑπηρετοῦντας, πῶς οὐκ ἂν τις θεῖον ἠγήσαιτο;*)¹⁰.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά την πολιτειακή μεταβολή στην Τεγέα το 370 π.Χ. Η δημοκρατική μερίδα της πόλης, υπό τους Καλλίβιο και Πρόξενο, προπαγάνδιζαν τη θέση υπέρ της ενώσεως όλων των Αρκάδων σε ένα 'Κοινό', σε αντίθεση με την αριστοκρατική μερίδα του Στάσιππου που υποστήριζε την ουδετερότητα της πόλης και τη διατήρηση των πατρικών νόμων (*κατὰ χώραν τὴν πόλιν καὶ τοῖς πατρίοις νόμοις χρῆσθαι*)¹¹. Η τελική επικράτηση των δημοκρατών συνοδεύτηκε από μια νέα περίπτωση σφαγῆς των αντιπάλων στο Παλλάντιο στον ναό της Αρτέμιδος.

Η παραβίαση του ιερού χώρου, συνοδεύτηκε και με καταπάτηση της συμφωνίας για την ασφαλή απομάκρυνση από το ναό, καθώς οι αριστοκρατικοί συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν. Η αντιδιαστολή για ακόμη μια φορά από το Ξενοφόντα, από τη μια της ανηλεούς πράξης που συντελέστηκε από τους δημοκρατικούς και από την άλλη του ήθους των αριστοκρατών είναι άμεση: στην αρχική επικράτηση των αριστοκρατών, πριν οι δημοκρατικοί επιστρέψουν με την

⁹Ξεν. *Ελλ.* 4.4.1-12.¹⁰Ξεν. *Ελλ.* 4.4.11.¹¹Ξεν. *Ελλ.* 6.5.6.

υποστήριξη των Μαντινέων, ο Στάσιππος εκθειάζεται γιατί δεν επεδίωξε την εξολόθρευση των αντιπάλων, γιατί η ηθική του και το πατριωτικό του αίσθημα δεν συμβαδίζει με τους αντιπάλους και τα γεγονότα που επακολούθησαν (και γὰρ τοιοῦτος ὁ Στάσιππος ἦν οἷος μὴ βούλεσθαι πολλοὺς ἀποκτείνουσαι τῶν πολιτῶν)¹². Στην ίδια πόλη, το 364/3 π.Χ. επαναλήφθηκαν εν πολὺς τα γεγονότα, κατά τη διάρκεια των εορτασμών για τη σύναψη ειρήνης μεταξύ Αρκάδων και Ηλείων. Αφού δόθηκαν οι αναγκαίοι ὄρκοι, η ηγεσία κάθε αρκαδικῆς πόλης (βέλτιστοι) παρέμεινε στην Τεγέα δειπνώντας, διασκεδάζοντας και προσφέροντας θυσίες και ψάλλοντας παιάνες για την επίτευξη της ειρήνης¹³. Ήταν η κατάλληλη στιγμή στην οποία έδρασαν οι άρχοντες του Αρκαδικού Κοινού, μαζί με ορισμένους υποστηρικτές τους από τους «ἐπαρίτους» (του επίλεκτου στρατιωτικού τμήματος των Αρκάδων) και ένα στρατιωτικό τμήμα Βοιωτῶν για να συλλάβουν τους αντιφρονούντες και να τους οδηγήσουν στις φυλακές. Τα δεσμοτήρια γέμισαν από τους συλληφθέντες, κατά τη σημείωση του Ξενοφῶντα (ὥστε ταχὺ μὲν αὐτοῖς τὸ δεσμοτήριον μεστὸν ἦν). Τα γεγονότα αυτά ήταν απόρροια της πολιτικῆς κρίσης, που συγκλόνισε την αρκαδική ένωση, εξαιτίας της υπόθεσης της κατάχρησης των ιερῶν χρημάτων. Το Αρκαδικό Κοινό χρησιμοποίησε τα χρήματα από τα ιερά της Άλτης της Ολυμπίας για μισθοδοσία των «ἐπαρίτων». Αυτή η πράξη καταγγέλθηκε ως ιερόσυλη (ἐγκλημα προς τους θεούς) και πρώτοι οι Μαντινείς διαφοροποιήθηκαν ως προς αυτό από τους άλλους Αρκάδες «για να μην κληροδοτήσουν για πάντα στα παιδιά τους τέτοια αμαρτία» (ὡς οὐ χρή τοῖς ἱεροῖς χρήμασι χρῆσθαι οὐδὲ καταλιπεῖν εἰς τὸν αἰὲ χρόνον τοῖς παισὶν ἐγκλημα τοῦτο πρὸς τοὺς θεούς)¹⁴. Το παράδειγμά τους ακολούθησαν και οι άλλες πόλεις επιτείνοντας την πολιτικῆ κρίση. Οι καταχραστῆς άρχοντες, που θα έδιναν λόγο για κακή διαχείριση και ένοχοι όντας για ιεροσυλία, ζήτησαν παρέμβαση των Θηβαίων με τη δικαιολογία, ότι το Κοινό θα στρεφόταν για συμμαχία προς τη Σπάρτη (οἱ Αρκάδες πάλιν λακωνίσαι), δηλαδή θα άλλαζε πολιτικό προσανατολισμό κάνοντας αριστοκρατικῆ στροφή¹⁵. Στην περίπτωση της Αρκαδίας λοιπόν, η προσβολή προς τους θεούς, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα που επηρεάζει τα πολιτικά πράγματα και συμβάλλει στον στιγματισμό της παράταξης που επιβαρύνεται ξανά με ασέβεια. Οι δημοκρατικοί της Αρκαδίας, όχι μόνο σταθεροποίησαν το Κοινό σε ασεβείς πράξεις όπως η σφαγή της Τεγέας αλλά δημιούργησαν τις συνθήκες, με την κατάχρηση των ιερῶν χρημάτων, να καταρρεύσει το πολιτειακό σύστημα που δημιουργήθηκε.

Η ασέβεια προς κάθε ιερό τόπο, είναι διαρκώς μία πράξη επαναλαμβανόμενη στην ιστορία του Ξενοφῶντα με συγκεκριμένους θήτες. Ο στρατός του αρκαδικού κοινού παρατάσσεται έτοιμος για μάχη και συγκροείται στο πανελλήνιο ιερό της Ολυμπίας εντός της Ιεράς Άλτεως¹⁶. Έχοντας αφαιρέσει από τους αντιπάλους τους Ηλείους την ευθύνη τέλεσης των αγώνων, οι τελευταίοι εμφανίζονται έτοιμοι να διεκδικήσουν το προγονικό τους δικαίωμα. Οι Αρκάδες οχυρώνονται μέσα στις στοές, το βουλευτήριο και το μεγάλο ναό του Διός χτυπώντας τους Ηλείους που

¹²Ξεν. Έλλ. 6.5.7

¹³Ξεν. Έλλ. 7.4.36-40.

¹⁴Ξεν. Έλλ. 7.4.33-35.

¹⁵Ξεν. Έλλ. 7.4.34.

¹⁶Ξεν. Έλλ. 7.4.30-32.

προελαύνουν. Όταν οι Ηλείοι επιστρέφουν να επιβεβαιώσουν τη νίκη τους τη δεύτερη ημέρα, είδαν πολλούς Αρκάδες και συμμάχους τους να έχουν ανέβει ακόμη και στις στέγες των ναών και να τους περιμένουν για νέα σύγκρουση, κάτι που προκάλεσε την αποχώρηση των Ηλείων που δεν περίμεναν ίσως τέτοια ιεροσυλία. Η διήμερη σύγκρουση, που ουσιαστικά αποτέλεσε μία νίκη των Ηλείων που διοικούνταν από αριστοκρατική παράταξη και είχαν ηγήτη τον Στρατόλα ήταν αποτέλεσμα ξανά της θεϊκής παρέμβασης, η οποία δεν άφησε ατιμώρητη την ιεροσυλία των Αρκάδων, καθώς «ύστερα από επίδειξη τέτοιας γενναιότητας που μόνον ο θεός θα μπορούσε να εμψύσει και να αναδείξει σε μια μέρα, ενώ οι άνθρωποι ούτε σε πολλές μέρες δε θα μπορούσαν να κάνουν δειλούς ανθρώπους γενναίους, οι Αρκάδες τελικά αποχώρησαν από την Ολυμπία», (τοιούτοι γενόμενοι οἴους τὴν ἀρετὴν θεὸς μὲν ἂν ἐμπνεύσας δύναιτο καὶ ἐν ἡμέρᾳ ἀποδείξει, ἄνθρωποι δὲ οὐδ' ἂν ἐν πολλῷ χρόνῳ τοὺς μὴ ὄντας ἀλκίμους ποιήσειαν)¹⁷.

Η αιτιολογική εξήγηση του Ξενοφώντα για τη νίκη των Ηλείων αντανακλά την ιδεολογική και θρησκευτική του συγκρότηση και την προσωπική του εμπειρία σε ανάλογες καταστάσεις. Ως διοικητής στην εκστρατεία των Μυρίων, σε έναν προτρεπτικό του λόγο πριν τη σύγκρουση με τους βαρβάρους αναφέρει στους λοχαγούς του, ότι οι ψυχές τους είναι γενναιότερες χάρη στους θεούς, «ἔχομεν δὲ καὶ ψυχὰς σὺν τοῖς θεοῖς ἀμείνονας» (Κύρ. Ανάβ. 3.1.23). Θα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο, ότι τα ιστορικά γεγονότα που καταγράφει ο Ξενοφώντας δε θα πρέπει να αποδοθούν σε μια προσωπική, μεροληπτική στάση του απέναντι σε ιδεολογικούς του αντιπάλους, προσπαθώντας να τα διογκώσει ή να τα υπερτονίσει. Ο κίνδυνος που εμφολωρεί να εισαχθεί το στοιχείο του υποκειμενισμού στην καταγραφή των παραπάνω γεγονότων θεραπεύεται από την παράθεσή τους και από άλλες πηγές, όπως ο Διόδωρος (14.86.1-4, 15.59.2, 15.79.2-3, 15.81.1-2), ο Πλούταρχος (Αλκ. 33) ή ο Αθήναιος (12.9) (Κατσουλάκος, 1999, σ. 67). Παρόμοια περιστατικά, που περιγράφονται με ιδιαίτερα γλαφυρές εικόνες, στιγματίζοντας τον ανόσιο χαρακτήρα τους, καταπατώντας ιερούς τόπους, με τους ίδιους θήτες και θύματα παρουσιάζονται τόσο στην ιστορία του Θουκυδίδη, όσο και του Διοδώρου. Ο Θουκυδίδης (3.75-78) περιγράφει την ανηλεή σφαγή των Κερκυραίων αριστοκρατικών στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου το 427 π.Χ. και ο Διόδωρος (15.57-58) τον τρομερό «σκυταλισμό» των Αργείων της αριστοκρατικής παράταξης το 370 π.Χ., που δημιούργησε αίσθηση στον ελληνικό κόσμο¹⁸.

Η παρουσία των θεών δεν επιβεβαιώνεται αντίθετα από τον Αθηναίο ιστορικό στο πλευρό των δημοκρατών στην ιστορία του. Οι φήμες που διέδιδαν οι Θηβαίοι πριν τη μάχη των Λεύκτρων το 371 π.Χ., ότι οι θεοί παρουσίαζαν με σημάδια την υποστήριξή τους σε αυτούς απορρίπτονται ως τεχνάσματα¹⁹. Σε μια μοναδική ερμηνεία τέτοιων φαινομένων στην ιστορία του ο Ξενοφώντας

¹⁷Ξεν. Έλλ. 7.4.32.

¹⁸Εξαιρέση αποτελεί η περιγραφή του Ηρόδοτου (6.91) για την ανόσια πράξη των αριστοκρατών της Αίγινας το 492 π.Χ. που κατέσφαξαν τους δημοκρατικούς τους αντιπάλους, μη σεβόμενοι την ασυλία των ιερών. Η σχεδόν κινηματογραφική περιγραφή της εικόνας για το πώς απέσπασαν αντιπάλους τους που ζήτησαν άσυλο σε βωμό είναι γλαφυρότατη από τον Ηρόδοτο.

¹⁹Ξεν. Έλλ. 6.4.7.

αμφισβητεί τη θεϊκή παρουσία. Ερμηνεύει μάλιστα τις ιστορίες, ως επινόηση των δημοκρατών αρχόντων, που πρόσφατα είχαν σταθεροποιήσει την εξουσία τους στην ηγεσία της πόλης για να μην κλυδωνιστεί η θέση τους από τις αντιδράσεις των πολιτών εξαιτίας της δύσκολης θέσης που είχε βρεθεί η Θήβα στη διαμάχη με τους Σπαρτιάτες και για να εμψυχωθούν ταυτόχρονα για την επερχόμενη σύγκρουση. Οι διηγήσεις που κυκλοφορούσαν, ότι οι πόρτες όλων των ναών στη Θήβα άνοιγαν από μόνες τους και προμήνυαν νίκη κατά τους ιερείς και ότι έλειπαν τα όπλα του Ηρακλή από το ναό του, καθώς ο Ηρακλής θα έπαιρνε θέση δίπλα στους Θηβαίους στην επερχόμενη μάχη συνοδεύονται από τη λέξη «λέγοιεν», εισάγοντας το σπέρμα της δυσπιστίας, «ἀπηγγέλλετο δὲ καὶ ἐκ τῆς πόλεως αὐτοῖς ὡς οἱ τε νεῶ πάντες αὐτόματοι ἀνεῴγοντο, αἷ τε ἱέρειαί λέγοιεν ὡς νίκην οἱ θεοὶ φαίνοιεν. ἐκ δὲ τοῦ Ἡρακλείου καὶ τὰ ὄπλα ἔφασαν ἀφανῆ εἶναι, ὡς τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὴν μάχην ἐξωρημένου». Στη συνέχεια η θέση του Ξενοφώντα αποτυπώνεται και δικαιολογείται, καθώς, χωρίς ο ίδιος να πάρει άμεσα θέση αναφέρει, ότι κάποιοι υποστηρίζουν ότι όλα αυτά είναι τεχνάσματα των αρχόντων, «οἱ μὲν δὴ τινες λέγουσιν ὡς ταῦτα πάντα τεχνάσματα ἦν τῶν προεσθηκότων». Είχε προδιαγράψει από την αρχή της παραγράφου την αξιοπιστία αυτών των διηγήσεων σχολιάζοντας, πως πολλοί από τους άρχοντες των Θηβαίων ήταν πρώην δημοκρατικοί εξόριστοι και έκριναν, ότι είναι προτιμότερο να σκοτωθούν σε μάχη παρά να εξοριστούν ξανά, καθώς αν έμενε ο λαός χωρίς τρόφιμα εξαιτίας ενδεχόμενης πολιορκίας υπήρχε κίνδυνος να ξεσηκωθεί η πόλη εναντίον τους και να χάσουν την εξουσία, «εἰ δὲ μὴ ἔξοι ὁ δῆμος ὁ Θηβαίων τάπιτήδεια, ὅτι κινδυνεύουσι καὶ ἡ πόλις αὐτοῖς ἐναντία γενέσθαι. ἅτε δὲ καὶ πεφευγότες πρόσθεν πολλοὶ αὐτῶν ἐλογίζοντο κρεῖττον εἶναι μαχομένους ἀποθνήσκειν ἢ πάλιν φεύγειν»²⁰.

Σύμφωνα με τα γεγονότα αυτά, η «εὐσέβεια» αποτελεί πολιτικό καθήκον. Η «ἀσέβεια» και η «ἀνοσιότητα» προκαλεί τη θεϊκή οργή και γι' αυτό αποτελεί πολιτικό έγκλημα. Η παράδοση, η συνήθεια των προπατόρων και η διατήρηση της πατρίου πολιτείας αποτελεί τον υπέρτατο νόμο (Burkert, 1993, σ. 558). Ο Ισοκράτης διακηρύσσει ότι, «εὐσέβεια εἶναι να μην αλλάζουμε τίποτε απ' ὅσα μας παρέδωσαν οἱ πρόγονοι», την ίδια περίπου εποχή, τον 4^ο π.Χ. αιώνα²¹. Στο ίδιο πνεύμα και ο Πλάτωνας μαθητής του Σωκράτη, όπως και ο Ξενοφώντας, εκφράζει την οργή του εναντίον των νεωτεριστών, ὅσων δείχνουν περιφρόνηση και ὅσων θέλουν να αγνοοῦν τους παλαιούς μύθους, το πρότυπο των γονέων, το βίωμα των εορτών. Ο νομοθέτης δεν επιτρέπεται να αλλάξει τίποτα, καθώς οι παραδόσεις αυτές καθιέρωσαν τα αγάλματα, τους βωμούς, τους ιερούς ναούς και τους ιερούς περιβόλους (Burkert, 1993, σ. 666)²².

Απόρροια αυτών είναι η πολιτική χροιά που ενδύεται πλέον η προσήλωση στους θεούς και η αποστροφή προς αυτούς που προσπαθούν να διαταράξουν την πατρίο πολιτεία, ιδιαίτερα μάλιστα, όταν οι βίαιες πρακτικές που χρησιμοποιούν προκαλούν αγανάκτηση και αποστροφή, μη σεβόμενοι τις καθιερωμένες παραδόσεις αιώνων.

²⁰Ξεν. Έλλ. 6.4.6.

²¹Ισοκρ. Άρεοπαγ. 7.30, «οὐ γὰρ ἐν ταῖς πολυτελείαις ἐνόμιζον εἶναι τὴν εὐσέβειαν, ἀλλ' ἐν τῷ μηδὲν κινεῖν ὧν αὐτοῖς οἱ πρόγονοι παρέδωσαν».

²²Πλατ. Νόμ. 10.887e.

Οι «Τύραννοι» Εναντίον των «Βελτίστων»

Η αρετή της θεοσεβείας όμως δεν προσιδιάζει ούτε στους τυράννους. Κεντρική θέση στην ιστορία του Ξενοφώντα έχει η κατάρρευση της δύναμης της κραταιάς Σπάρτης. Αυτή ήταν απόρροια της θέλησής της να αποβεί τύραννος μιας ελεύθερης πόλης, της Θήβας ενώ μάλιστα είχε δεσμευθεί να τηρήσει την αυτονομία όλων των ελληνικών πόλεων σύμφωνα με την Ανταλκίδειο ειρήνη και είχε ηγηθεί ενάντια στον αγώνα που είχε ξεκινήσει κατά της Αθήνας, από την εποχή του πελοποννησιακού πολέμου για την ελευθερία τους από την αθηναϊκή ηγεμονία. Η θεική επέμβαση ήταν αυτή που τιμώρησε την «ύβρι», την αλαζονεία της λακωνικής πόλης, που εξυμνούσε όχι μόνο στα προηγούμενα κεφάλαια της ιστορίας του αλλά και που γενικά είχε ως πρότυπο στην πολιτική του οπτική. Με τη φράση «οι θεοί δε μένουν αδιάφοροι ούτε απέναντι στους ασεβείς ανθρώπους ούτε σε αυτούς σε αυτούς που διαπράττουν αδικίες» (θεοί οὔτε τῶν ἀσεβούντων οὔτε τῶν ἀνόσια ποιούντων ἀμελοῦσι), ο Ξενοφώντας δεν περιγράφει μόνο τη βαθύτερη αιτία για τη δύση της σπαρτιατικής παντοκρατορίας αλλά θέτει και το θεμέλιο λίθο στον οποίο στηρίζεται η εξήγηση πίσω από κάθε ιστορικό αποτέλεσμα²³.

Οι ανόσιοι, οι προδότες και οι τύραννοι τοποθετούνται στην ίδια κλίμακα ύβρεως και απειλής για την κοινωνία των πολιτών. Το παράδειγμα του τυράννου της Σικυώνας Εύφρονα, ο οποίος δολοφονήθηκε εξαιτίας της ενοχής του και για τις τρεις αυτές παραβάσεις είναι η χαρακτηριστικότερη περίπτωση στα «*Ἑλληνικά*» (Higgins, 1977, σσ. 109-110, Morgan, 2003, σ. 254)²⁴. Όταν ανέβηκε στην εξουσία προέβη στο πρώτο ατόπημα απογυμνώνοντας τους ναούς από όλα τα χρυσά και ασημένια αφιερώματα προκαλώντας και προσβάλλοντας τους θεούς. Κατέστη επιπλέον προδότης παραβιάζοντας τους όρκους που είχε κάνει με τους συμμάχους του και παραδίδοντας το λιμάνι της πόλης του στους εχθρούς και τέλος κατάντησε από ελεύθερους πολίτες, τους συμπολίτες του, σε δούλους αρπάζοντας και τις περιουσίες τους. Για όλες αυτές τις πράξεις, η ποινή του θανάτου είναι η δίκαιη τιμωρία. Βέβαια και στην περίπτωση αυτή, ο Εύφρονας ήταν δημιουργήμα των δημοκρατών, καθώς κατέλαβε την εξουσία με την υποστήριξή τους, οι οποίοι κατέλυσαν την πολιτεία στην οποία είχαν την εξουσία οι «*βέλτιστοι*» και μερίδα του δήμου. Οι «*βέλτιστοι*» επομένως και οι αξίες που υπερασπίζονται, βρίσκονται μεταξύ των δύο άκρων, του δήμου και των τυράννων. Κατά συνέπεια, η πλέον ισχυρή παραίτηση του Θηραμένη προς τους οπαδούς του πολιτεύματος των Τριάκοντα στην Αθήνα είναι να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους και τον ίδιο από τους τυράννους γιατί, παρεκκλίνοντας από τις βασικές τους αρχές, αποδεικνύονται άδικοι προς τους ανθρώπους και ασεβέστατοι προς τους θεούς (καὶ τοῦτο ἐπιδείξει, ὅτι οὗτοι οὐ μόνον εἰσὶ περὶ ἀνθρώπους ἀδικώτατοι, ἀλλὰ καὶ περὶ θεοὺς ἀσεβέστατοι).

²³Ξεν. Ἑλλ. 5.4.1.

²⁴Ξεν. Ἑλλ. 7.3.7.

Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων μεταξύ των δύο παρατάξεων στην Αθήνα το 403 π.Χ., ο Κλεόκριτος, κήρυκας των Ελευσίνιων Μυστηρίων απευθύνεται στους οπαδούς των Τριάκοντα και τους παρακινεί να παύσουν τη συνέχιση της αιματοχυσίας αρχίζοντας τον λόγο του με επίκληση στις θρησκευτικές τελετές που τους ενώνουν, «μαζί σας έχουμε πάρει μέρος στα ιερότερα μυστήρια και σε θυσίες και στις λαμπρότερες τελετές...στο όνομα των θεών που προστατεύουν την οικογένεια, στο όνομα των συγγενικών δεσμών και του συμπεθεριού και της φιλίας, γιατί με όλα αυτά πολλοί συνδεόμαστε μεταξύ μας, ντραπείτε θεούς και ανθρώπους και πάψτε να κάνετε κακό στην πατρίδα και μην ακούτε τους απαίσιους τριάντα τυράννους...» (Κλεόκριτος δὲ ὁ τῶν μυστῶν κήρυξ, μάλ' εὐφρωνος ὢν, κατασιωπησάμενος ἔλεξεν: ἄνδρες πολῖται, τί ἡμᾶς ἐξελαύνετε; τί ἀποκτεῖναι βούλεσθε; ἡμεῖς γὰρ ὑμᾶς κακὸν μὲν οὐδὲν πώποτε ἐποίησαμεν, μετεσχῆκαμεν δὲ ὑμῖν καὶ ἱερῶν τῶν σεμινοτάτων καὶ θυσιῶν καὶ ἑορτῶν τῶν καλλίστων...πρὸς θεῶν πατρῶων καὶ μητρῶων καὶ συγγενείας καὶ κηδεστίας καὶ ἐταιρίας, πάντων γὰρ τούτων πολλοὶ κοινονοῦμεν ἀλλήλοις, αἰδούμενοι καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους παύσασθε ἀμαρτάνοντες εἰς τὴν πατρίδα, καὶ μὴ πείθεσθε τοῖς ἀνοσιωτάτοις τριάκοντα)²⁵. Μετά τα λόγια αυτά οι οπαδοί των Τριάκοντα αποσύρθηκαν ειρηνικά και στη συνέλευση που ακολούθησε μεταξύ τους καθαίρεσαν τους τριάντα άρχοντες και εξέλεξαν άλλους στη θέση τους. Στα γεγονότα της Αθήνας, που αφορούσαν το πολίτευμα των Τριάκοντα, ο Ξενοφώντας διαχωρίζει τους άρχοντες, όταν πλέον αρχίζουν να παρεκκλίνουν από τα όρια της εξουσίας τους από τους οπαδούς της αριστοκρατικής / ολιγαρχικής παράταξης που τους υποστηρίζουν (Morgan, 2003, σ. 264). Άλλωστε ο Ξενοφώντας ποτέ δε χρησιμοποιεί τη λέξη «τύραννοι» για να χαρακτηρίσει τους Τριάκοντα. Αντίθετα χρησιμοποιεί τον όρο «πολιτεία» και ειδικότερα «άριστοκρατία» για να περιγράψει το καθεστώς (μέσα από τον λόγο του Θηραμένη), καθώς σκοπό είχε την επαναφορά της πατρίου πολιτείας (τους πατρίους νόμους συγγράψουσι, καθ' οὗς πολιτεύσουσι)²⁶. Η ηθική τους διάκριση υπερτονίζεται διαμέσου της ασέβειας στους θεούς, η οποία τους αποχαλινώνει οδηγώντας τους να αδικούν και τους ανθρώπους. Δεν προκαλεί λοιπόν έκπληξη, πως για πρώτη και μοναδική φορά ένας δημοκρατικός ηγέτης, ο Θρασύβουλος, επικαλείται τη θεϊκή υποστήριξη στον παραινετικό λόγο προς τους οπαδούς του για να αντιμετωπίσουν την παράταξη των τυράννων (οἱ δὲ θεοί, ὅτι ποτὲ καὶ δειπνοῦντες συνελαμβανόμεθα καὶ καθεύδοντες καὶ ἀγοράζοντες, οἱ δὲ καὶ οὐχ ὅπως ἀδικοῦντες, ἀλλ' οὐδ' ἐπιδημοῦντες ἐφυγαδενόμεθα, νῦν φανερωῶς ἡμῖν συμμαχοῦσι)²⁷. Σύμφωνα με το μεταφυσικό δίκαιο του Ξενοφόντα, οι τύραννοι τιμωρήθηκαν γιατί αποδείχτηκαν ανόσιοι και ασεβείς, με τελευταίο έγκλημά τους, το θάνατο του Θηραμένη, τον οποίον απέσπασαν βίαια από τον βωμό, καταπατώντας το άσυλο του ιερού χώρου. Άλλωστε, όπως έχει σημειώσει σε άλλο έργο του, ιερόσυλοι δεν είναι μόνο όσοι κλέβουν τους ναούς μα και όσοι τραβούν με τη βία τους ικέτες από τους βωμούς²⁸. Καθόλου τυχαία λοιπόν, ο Ξενοφώντας, χρησιμοποιεί για πρώτη και τελευταία φορά τη λέξη «τυραννεῖν» για να

²⁵Ξεν. Έλλ. 2.4.20.

²⁶Ξεν. Έλλ. 2.3.2 και 2.3.48.

²⁷Ξεν. Έλλ. 2.4.14.

²⁸Ξεν. Άγησ. 11.1.

χαρακτηρίσει τη δράση των Τριάκοντα, ακριβώς μετά την περιγραφή της ανόσιας πράξης της εκτέλεσης του Θηραμένη, αφού τον απέσπασαν από τον βωμό²⁹. Από το σημείο αυτό και έπειτα δεν υπάρχει ψυχικός δεσμός μεταξύ της ηγεσίας και των οπαδών. Η ήττα τους βαραίνει αυτούς και μόνο, καθώς οι πολίτες υποστηρικτές τους δε χρεώνονται τις πράξεις τους.

Η «*ύβρις*» άλλωστε προς τους θεούς και η τιμωρία των ανθρώπων που την προκαλούν είναι μια πραγματικότητα που διαπερνά το έργο του Ξενοφώντα. Ο Θηραμένης που βρήκε έναν ανόσιο θάνατο, προκάλεσε ουσιαστικά το τέλος του, καθώς υπήρξε ο βασικός κατηγορος εναντίον των νικητών Αθηναίων στρατηγών που καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν για την υπόθεση της περισυλλογής των ναυαγών μετά τη νικηφόρα ναυμαχία των Αργινουσών το 406 π.Χ. Για να το πετύχει αυτό, ο αλλοπρόσαλλος πολιτικά Θηραμένης, που τότε είχε προσεταιρισθεί δημαγωγικά τον δήμο, τον είχε οδηγήσει στην παραπλάνηση, χρησιμοποιώντας την ιερή γιορτή των *Απατουρίων*³⁰. Έντυσε μια συμμορία δικών του ανθρώπων με μαύρα ρούχα, προσποιούμενοι τους συγγενείς των θυμάτων, ώστε να επιτύχει την καταδίκη των στρατηγών διεγείροντας το συναίσθημα των πολιτών. Το να εξαπατά κανείς τους «πιστεύοντας» είναι «*άνόσιον*» αναφέρει ο Ξενοφώντας στο εγκώμιο του για τον Αγησίλαο, παραθέτοντας τις αρετές ενός άριστου άνδρα³¹. Η άδικη τιμωρία τους με δική του δόλια ενέργεια υπήρξε ουσιαστικά η καταδίκη του στη συνέχεια με τον ίδιο τρόπο, καθώς χρησιμοποίησε τους θεούς.

Η Περίπτωση του Αλκιβιάδη στα «*Ελληνικά*»

Ανάμεσα σε αυτές τις συμπληγάδες των δύο πόλων εξουσίας, η αρετή της «*ευσέβειας*» αναγνωρίζεται ως βίωμα και έμφυτο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αριστοκρατικής παράταξης και γενικότερα του πολίτη, που θέλει να αναγνωρίζεται ως «*καλός κάγαθος*». Η κακοτυχία που θα συναντήσει στη ζωή του και η συντριβή της προσωπικής του ύπαρξης δεν έχει να κάνει με ενσυνείδητη παράβαση των θεϊκών κανόνων, αλλά με την κακή χρονική συγκυρία, καθώς άθελά του προκαλεί τους θεϊκούς νόμους. Η περίπτωση του Αθηναίου Αλκιβιάδη είναι η πλέον χαρακτηριστική στην εξιστόρηση του Ξενοφώντα. Ο Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός υπήρξε εμβληματική προσωπικότητα της Αθήνας του β' μισού του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Κατά πάσα πιθανότητα, υπήρξε οικείο πρόσωπο του ιστορικού και σίγουρα ήταν και οι δύο μέλη της συντροφιάς του φιλοσόφου Σωκράτη. Ο Αλκιβιάδης υπήρξε ίνδαλμα της νεολαίας της Αθήνας και ίσως το πλέον διακεκριμένο μέλος της αριστοκρατικής παράταξης στην πόλη (Gribble, 1999, σ. 119)³².

²⁹Ξεν. Έλλ. 2.4.1.

³⁰Ξεν. Έλλ. 1.7.8-10.

³¹Ξεν. Αγησ. 11.4.

³²Παραβάλλεται η αναφορά του Πλουτάρχου (Αλκ. 33) για την υποστήριξη, που πρόσφερε στον Αλκιβιάδη για να επιστρέψει στην Αθήνα το 410 π.Χ., ο κατοπινός ηγέτης των Τριάκοντα, ο Κριτίας.

Στο πρώτο βιβλίο των «*Ἑλληνικῶν*» παρουσιάζεται το κύκνειο άσμα της πολιτικής καριέρας του Αλκιβιάδη με την επάνοδό του στην Αθήνα. Ο Ξενοφώντας περιγράφει την πορεία του και την πτώση του ως θέλημα των θεών και απαλλάσσεται από τις κατηγορίες περί ασέβειας, καθώς αναγνωρίζει με τις πράξεις του το σφάλμα του³³. Ο Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός απέδειξε τη θεοσέβειά του και την πίστη του στους θεούς οδηγώντας στην Ελευσίνα, για πρώτη φορά στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, την ιερή πομπή των Ελευσινίων Μυστηρίων από τη στεριά και την Ιερά Οδό με τη συνοδεία στρατού ενώ μέχρι τότε πήγαιναν δια θαλάσσης, εξαιτίας του αποκλεισμού από τους Σπαρτιάτες³⁴. Η ενέργεια αυτή αποτελούσε πράξη πυγμής και δύναμης για την ταπεινωμένη ως τότε Αθήνα. Η πράξη του Αλκιβιάδη πέρα από την ένδειξη πίστης και θεοσέβειας στη θεά, αποτελούσε την καλύτερη απάντηση στις κατηγορίες περί ασέβειας των μυστηρίων, που του πρόσαπταν οι αντίπαλοί του και παράλληλα υπήρξε μια πολύ καλά μελετημένη πράξη του ιδιοφυούς Αθηναίου να κερδίσει την υποστήριξη του αθηναϊκού δήμου. Αν λοιπόν με μια τέτοια πράξη απάντησε στις κατηγορίες που δέχονταν περί ασέβειας και που φαίνεται ότι ούτε ο Ξενοφώντας αποδεχόταν, καθώς όπως σημειώνει στο έργο του, δεν υπήρξαν ποτέ πιστευτές από την αθηναϊκή κοινή γνώμη, η αποτυχία να σταθεροποιηθεί στην εξουσία αποδίδεται σε ένα τυχαίο γεγονός, που ξανά έχει να κάνει με τη θεία πρόνοια. Ήδη το άδοξο τέλος της δεύτερης πολιτικής ευκαιρίας του Αλκιβιάδη, ο οποίος σημειωτέον δεν ηττήθηκε σε καμία σύγκρουση από τις πελοποννησιακές δυνάμεις, είχε προδιαγραφεί από την πρώτη στιγμή που πάτησε το πόδι του στην Αθήνα.

Ο Αλκιβιάδης κατέπλευσε στον Πειραιά τη μέρα που γιορτάζονταν τα *Πλυντήρια*, προς τιμήν της Αθηνάς, «όταν το άγαλμα της θεάς είναι ολόκληρο σκεπασμένο, πράγμα που για μερικούς προοιωνίζε κακό σημάδι και για εκείνον και για την πόλη. Γιατί κανένας Αθηναίος δε θα τολμούσε να καταπιαστεί τέτοια μέρα με κανένα σπουδαίο έργο» (κατέπλευσεν εις τὸν Πειραιᾶ ἡμέρα ἣ Πλυντήρια ἦγεν ἡ πόλις, τοῦ ἔδους κατακεκαλυμμένου τῆς Ἀθηνᾶς, ὃ τινες οἰωνίζοντο ἀνεπιτήδειον εἶναι καὶ αὐτῷ καὶ τῇ πόλει. Ἀθηναίων γὰρ οὐδεὶς ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ οὐδενὸς σπουδαίου ἔργου τολμήσαι ἂν ἄψασθαι) (Nagy, 1994, σσ. 283, 285, Stuttard, 2018, σσ. 258-259)³⁵. Ο Αλκιβιάδης είχε το άδοξο πολιτικό τέλος, όχι εξαιτίας λανθασμένων δικῶν του προσωπικῶν χειρισμῶν σε πολιτικά και στρατιωτικά θέματα, τα οποία άλλωστε δεν έπραξε στη διαχείριση πολιτικῶν και στρατιωτικῶν καταστάσεων –το αντίθετο μάλιστα– και κυρίως όχι εξαιτίας της ασεβούς ζωῆς του ως τιμωρία από τους θεούς, όπως υπέστησαν άνδρες οπαδοί της δημοκρατίας ή τύραννοι· η θεία βούληση είναι ανώτερη από την ανθρώπινη επιθυμία και ο Αλκιβιάδης απλά βρέθηκε στο λάθος σημείο τη λάθος στιγμή. Ουσιαστικά, εμφανίζεται ως ένας τραγικός ήρωας, ο οποίος δεν έχει τη δύναμη να αλλάξει τη

³³Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Αλκ.* 33.2), ο Αλκιβιάδης, όταν προσήλθε στη συνέλευση μετά την επιστροφή του, απέδωσε τις προηγούμενες ενέργειές του στην κακοδαιμονία και σε ατυχείς γενικά στιγμές, στιγματίζοντας ελαφρά και τη συμπεριφορά του δήμου για την ευκολοπιστία του. Σε αυτό το σημείο εμφανίζεται ξανά η θέση του Ξενοφόντα, πως είναι ανόσιο να εξαπατά κανείς τους «πιστεύοντες» και αυτό τους οδηγεί στη δίκαιη τιμωρία και την καταστροφή, όπως έγινε με τους ακραίους δημοκράτες δημοκόπους που κατεύθυναν την αθηναϊκή πολιτική την εποχή εκείνη.

³⁴Ξεν. *Ελλ.* 1.4.20-21.

³⁵Ξεν. *Ελλ.* 1.4.12.

μοίρα των πραγμάτων και τη θεία επιθυμία. Ο Ξενοφώντας ερμηνεύει την πτώση του ως πράξη των θεών, τους οποίους προκάλεσε άθελά του όμως. Η ασέβειά του υπήρξε αθέλητη και δεν ήταν αποτέλεσμα εσκεμμένης πράξης του και περιφρόνησης των θείων. Δεν θα μπορούσε άλλωστε να το πράξει, καθώς ο ίδιος ήταν ένας αριστοκράτης και η «ευσέβεια» ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς του. Ο Ξενοφώντας δεν θα μπορούσε να αποδώσει μια τέτοια κατηγορία σε έναν ιδεολογικά συνοδοιπόρο του, με τον οποίον μοιράζονταν έναν κοινό κώδικα αξιών.

Συμπεράσματα

Η «ευσέβεια» στα «Έλληνικά» του Ξενοφώντα δε θα πρέπει ερμηνευτικά να περιορίζεται μόνο στο μεταφυσικό πεδίο, στην εκδήλωση απλά ενός έκδηλου θρησκευτικού συναισθήματος από τους ανθρώπους. Αποτελεί επιπλέον μια κυρίαρχη πολιτική αρετή που προσιδιάζει στους «καλούς κάγαθούς» πολίτες και αποτελεί αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της αριστοκρατικής παράταξης. Αυτό αποδεικνύεται με βάση τα ιστορικά γεγονότα, που ο Αθηναίος ιστορικός καταγράφει στο έργο του και υπήρξαν προσωπικά του βιώματα και από συμπεριφορές που ο ίδιος γνώρισε στη διάρκεια της ταραχώδης εποχής του. Αποτελεί στοιχείο αντιπαραβολής με τις πολιτικές πρακτικές των δημοκρατών ή των τυράννων, ο οποίος στιγματίζονται ως ανόσιες πράξεις, που δε δείχνουν σεβασμό στις θρησκευτικές παραδόσεις που γαλουχήθηκαν επί σειρά ετών οι κοινωνίες των πολιτών. Θεματοφύλακες τους αποτελούν οι οπαδοί μιας αριστοκρατικής κοινωνίας, που μάχεται να διατηρήσει τη θέση της σε έναν κόσμο που γνωρίζει ταχύτατες μεταβολές και συνεχείς αποχαλινώσεις των θεσμών και των ηθών. Η θεϊκή παρέμβαση δεν αχρηστεύει τελείως την ανθρώπινη δράση αφού κάθε άνθρωπος δρώντας είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του και τις αβελτηρίες του. Η επίκληση του θείου λειτουργεί όμως, ως αιτιακή εξήγηση, που περιβάλλει με περισσό κύρος, κάθε άλλη λογική ή λογικοφανή εξήγηση. Με τον τρόπο αυτό δικαιολογούνται ακόμη και οι πράξεις επιφανών μελών της αριστοκρατικής παράταξης, όπως ο Αλκιβιάδης. Συνέπεια αυτού είναι, πως ο Ξενοφώντας πέραν της θρησκευτικής πίστης, έχει σχηματίσει σαφή άποψη για την ιστορική και πολιτική εξέλιξη εξαιτίας της εμπειρικής του αντίληψης για τα γεγονότα, η οποία βαθιά ριζωμένη μέσα του εκφράζει τις αξίες ενός γνήσια αριστοκράτη πολίτη. Μία από τις αξίες αυτές είναι και η πίστη και ο σεβασμός στους θεούς, η θεοσέβεια, που ως κομμάτι της αριστοκρατικής προσωπικότητας αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του «καλού κάγαθού» πολίτη.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Anderson, J. K. (2002). *Ξενοφών, η ζωή και το έργο του*. Μετάφραση: Π. Μοσχοπούλου. Αθήνα: Τυποθήτω.
- Burkert, W. (1993). *Αρχαία ελληνική θρησκεία*. Μετάφραση: Ν. Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού, Α. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

- Κατσουλάκος, Θ. (1999). *Οι απόψεις του Ξενοφώντα για την ιστορία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Lesky, A. (2006). *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*. Μετάφραση: Α. Γ. Τσοπανάκης. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Μπιργάλιας, Ν. (2003), Η πολιτική σκέψη του Ξενοφώντα, *Ε' Ιστορικά*, 2005, 12-17.
- Said, S., Trédé, M., Boulluec, A. (2001), *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*. Τ. 1. Μετάφραση: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ. Τσιβεριδής, Β. Πόθου. Αθήνα: Παπαζήσης.

Αγγλική

- Bowden, H. (2004). Xenophon and the scientific study of religion. In C. Tuplin, V. Azoulay (eds.), *Xenophon and his World: Papers from a Conference Held in Liverpool in July 1999*, 229-246. Stuttgart: Franz Steiner.
- Bowden, H. (2015). Impiety. In E. Eidinow, J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, 325-338. New York: Oxford University Press.
- Bowles, D. (2006-2007). Wrongfully Accused: The Political Motivations behind Socrates' Execution, *Hirundo, The McGill Journal of Classical Studies*, 5, 16-30.
- Buck, J. R. (1998). *Thrasybulus and the Athenian democracy: the life of an Athenian statesman* (Historia – Einzelschriften 120). Stuttgart: Franz Steiner.
- Dobski, B. J. (2009). Athenian democracy refounded: Xenophon's political history in the *Hellinika*. In D. Gish, W. Ambler (eds.), *The Political Thought of Xenophon*, 316-338. Exeter: Imprint Academic.
- Eidinow, E. (2015). *Envy, Poison, and Death: Women on Trial in Classical Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Gray, V. J. (1989). *The character of Xenophon's Hellenica*. London: Duckworth.
- Gribble, D. (1999). *Alcibiades and Athens: a study in literary presentation*. Oxford [England]; New York: Clarendon Press.
- Higgins, D. E. (1977). *Xenophon the Athenian: the problem of the individual and the society of the polis*. Albany: State University of New York Press.
- Humble, N. (2020), True history: Xenophon's Agesilaos and the encomiastic genre. In A. Powell – N. Richer (eds.), *Xenophon and Sparta*, 291-318. Swansea: The Classical Press of Wales.
- Johnstone, S. (2010). Virtuous toil, vicious work: Xenophon on aristocratic style. In V. Gray (ed.), *Xenophon, Oxford Readings in Classical Studies*, 137-166. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Lee, W. I. J. (2016). Xenophon and his times. In M.I. Flower (ed), *The Cambridge Companion to Xenophon*, 15-36. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Mikalson, J. D. (2005), *Ancient Greek Religion*. Maiden MA: Blackwell.
- Morgan, A. K. (2003). *Popular tyranny: sovereignty and its discontents in ancient Greece*. Austin: University of Texas Press.
- Nagy, B. (1994), Alcibiades' Second "Profanation", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 43, 3, 275-285.
- Naiden, F.S. (2016), CONTAGIOUS AZEBEIA, *CQ*, 66, 1, 59-74.
- Nee, L. D. (2009). The city on trial: Socrates' indictment of the gentleman in Xenophon's *Oeconomicus*. In D. Gish, W. Ambler (eds.), *The Political Thought of Xenophon*, 246-270. Exeter, Imprint Academic.
- Ostwald, M. (2000). *Oligarchia: The development of a constitutional form in ancient Greece*. Stuttgart: Steiner.
- O' Sullivan, L.L. (1997), Athenian Impiety Trials in the Late Fourth Century B.C., *CQ*, 47, 1, 136-152.
- Rood, T. (2016). Xenophon's Narrative Style. In M.I Flower (ed), *The Cambridge Companion to Xenophon*, 263-278. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Stuttard, D. (2018). *Nemesis: Alcibiades and the fall of Athens*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Tamiolaki, M. (2012). Virtue and leadership in Xenophon : Ideal leaders or ideals losers? In S. E. Alcock, T. Harrison, W. M. Jongman (eds.), *Xenophon: Ethical Principles and Historical Enquiry*, 563-590. Leiden – Boston: Brill.

Piety (Εὐσέβεια) as a Political Virtue in the «Hellenika» of Xenophon

George A. Tsiakalos

PhD Candidate, University of Crete, Greece

Through the simple and clear style of writing of Xenophon's "Hellenika", the factor of religion emerges, as an integral element of human actions and the general evolution of history. Whether it is artfully used as a springboard to achieve political goals, or manifests itself as divine intervention for the happy ending of a battle, in either case it determines people's lives. At the same time, the respect for the gods and the observance of religious practices manifests piety (εὐσέβεια), which together with the exercise of martial art and discipline constitute the content of the concept of "virtue" (ἀρετή), which is not only found in the person of a king or a general, but to every good citizen (καλοκάγαθός). At this point, piety (εὐσέβεια) is, for Xenophon, a characteristic feature of the identity of an aristocratic citizen. It is far away from the moral and metaphysical contexts and acquires a political connotation by accompanying the lifestyle of the best citizens (βέλτιστοι) in contrast to the disrespectful (ἀσεβειστάτους), who cross the lines and commit unholy and impiety acts. It is a clear point of opposition between the best citizens (βέλτιστοι) and the deme (δήμος). The aim of the article is to highlight this Xenophon's point of view, as reflected through specific political events, which unfold in the seven books of his history.

Keywords: *Xenophon, aristocracy, Hellenika, religion, virtue*